Patru cazuri de violență împotriva scriitorilor: Salman Rushdie, Ashraf Fayadh, Meral Șimșek, Nedim Türfent – limbaje ale adevărului

Radu VANCU

Universitatea „Lucian Blaga" din Sibiu
Lucian Blaga University of Sibiu
E-mail: radu.vancu@ulbsibiu.ro

Four Cases of Violence against Writers:
Salman Rushdie, Ashraf Fayadh, Meral Șimșek, and Nedim Türfent – Languages of Truth

Abstract: The article examines some cases of violence against writers in Turkey, in Saudi Arabia, and in the United States. Using as starting point Salman Rushdie's essays from Languages of Truth, as well as his atrocious experience of the attack against him in August 2022, the article moves on to examine the examples of other writers abused not by attackers, but by governments, whose violence is more often than that of the isolated agressors. The article also documents the instrumental assistance offered to these abused writers by PEN International and its branches.
Keywords: PEN International, Salman Rushdie, Ashraf Fayadh, Meral Șimșek, Nedim Türfent, PEN Romania, violence against writers

Citation suggestion: Vancu, Radu. "Patru cazuri de violență împotriva scriitorilor: Salman Rushdie, Ashraf Fayadh, Meral Șimșek, Nedim Türfent – limbaje ale adevărului." *Transilvania*, no. 11-12 (2022): 66-70. https://doi.org/10.51391/trva.2022.11-12.08.

Dintre cele patru secțiunii ale cărții masive în care Salman Rushdie și-a cules o parte dintre eseurile din ultimele două decenii, *Languages of Truth. Essays 2003-2020*, una (adică a treia) este dedicată aproape în întregime articolelor și eseurilor scrise de autorul *Copiilor din miez de noapte* pentru PEN America - organizație căreia Rushdie îi mulțumește pentru sprijinul primit după *fatwa* împotriva *Versetelor satanice*:

> „PEN America gave me invaluable support when I needed it most, after the attacks on *The Satanic Verses*, its author, publishers, translators and booksellers. In the last two decades, ever since I came to live in New York, I've been deeply involved with PEN and have tried to do my best to pay back their support, by working in defence of free expression and of other writers, as I was defended over thirty years ago. And when I became president of PEN America in 2004, my memory of the Mailer conference in 1986 was one of the inspirations that led us to create the PEN World Voices Festival of International Literature"[1].

Ceva mai departe, Rushdie apără dreptul artei de a chestiona adevăruri, de a ieși din perimetrul securizat al consensului, de a cataliza controverse - întrucât dreptul artei de a face asta ar fi, spune Rushdie, chiar condiția de existență a libertății:

> „great art - or let's just say, more modestly, original art – is

never created in the safe middle ground but always at the edge. Originality is dangerous. It challenges, questions, overthrows assumptions, unsettles moral codes, disrespects sacred cows or other such entities. It can be shocking, or ugly, or, to use the catch-all term so beloved of the tabloid press, controversial. And if we believe in liberty, if we want the air we breathe to remain plentiful and breathable, this is the art whose right to exist we must not only defend but celebrate. Art is not entertainment. At its very best, it's a revolution"[2].

După atacul de la Chautauqua Institution asupra lui Rushdie, pledoaria scriitorului pentru dreptul artei de a fi liberă, și mai ales propoziția „originalitatea e periculoasă", au căpătat o dimensiune suplimentară: fiindcă ele nu mai sunt doar cuvintele unui scriitor – ci și ale unei victime.

Atacul din 12 august în urma căruia Salman Rushdie și-a pierdut un ochi și controlul asupra unei mâini nu este numai expresia unei uri personale a atacatorului. După propria mărturisire, Hadi Matar, tânărul de 24 ani care l-a înjunghiat de vreo 20 de ori în ochi, în gât și în piept, a citit doar două pagini din *Versetele satanice* – ceea ce e totuna cu a spune că, de fapt, n-a citit nimic din Rushdie. Pentru el, persoana lui Rushdie era complet indiferentă; însă scrisul lui Rushdie iritase o autoritate care, pentru Matar, era mai presus decât toți oamenii. „E cineva care a atacat Islamul", spune Matar în același interviu[3]. Astfel încât, pentru Matar, nu conta în mod obiectiv ceea ce scrisese Rushdie – sau, altfel spus, conta la fel de puțin pe cât conta persoana lui Rushdie ca atare. De aceea nici nu se obosise să citească textul damnat. Ceea ce conta cu adevărat era că autoritatea supra-umană decisese că acel om trebuia eliminat. Iar Matar simțea că face un gest etic servind dorința acelei autorități supra-umane care ura oamenii.

Între 20 și 25 septembrie 2021 a avut loc Congresul Centenar PEN (primul centru PEN a fost înființat în 1921, la Londra, de Catherine Dawson Scott și John Galsworthy; centrul PEN român e deja atestat la 12 iulie 1922, fiind - cronologic vorbind - una dintre primele cinci sau șase filiale PEN înființate în lume); dat fiind contextul pandemic, Congresul Centenar s-a desfășurat strict *online*, încât pe tot parcursul lucrărilor a existat senzația (mărturisită din când în când de unii dintre intervenienți) că boala aceasta globală e o metaforă obiectivă (un *objective correlative*, cu formula lui T.S. Eliot) pentru bolile politice și sociale în fața cărora PEN a trebuit să reacționeze de-a lungul primului secol de existență. Pe parcursul Congresului, au susținut conferințe și mese rotunde Margaret Atwood, Orhan Pamuk, J.M. Coetzee, Salman Rushdie, Ngũgĩ wa Thiong'o și alți scriitori proeminenți. La acel Congres Centenar PEN, cineva i-a pus lui Salman Rushdie următoarea întrebare, care atunci putea să pară formulată cam confruntațional, dar acum, având în vedere atacul ulterior al lui Hadi Matar făcut în numele acelei autorități supra-umane, pare mai degrabă o premoniție tulburătoare: „de ce politicul vede în scriitor un inamic?". Iar Rushdie a răspuns oferind următoarea explicație: atât guvernele, cât și scriitorii vor să controleze narațiunile – prin urmare, politicianul și scriitorul sunt în mod natural inamici. Ascultându-l pe Rushdie, mi-am dat seama că și noi, scriitorii, și ei, politicienii, ne investim integral resursele în producerea și controlarea poveștilor: ei pentru a construi realitatea și pentru a o controla, noi pentru a reprezenta realitatea și a o depăși. Nu sunt sigur că asta ne face inamici naturali, cum crede Rushdie – fiindcă, în fond, scopul narațiunilor noastre e diferit; dar e cert că generează o anumită tensiune naturală între aceste două specii – care se descarcă întotdeauna atunci când politicul devine agresiv, când abuzează realitatea și umanul conținut în ea.

Dacă poezia e cu adevărat atenție la celălalt, atunci ea e implicit o formă de civism – fie că își propune asta, fie că nu. Există poeme scrise fără intenție civică, dar care ajung - în împrejurări extraordinare – să vorbească și o limbă politică, adăugându-se la aceea cu care credea poetul că o înzestrase. (Iar idealul oricărui poet ăsta ar trebui să fie: ca poemul lui să conțină, de fapt, cât mai multe limbi). Îmi vine în minte, de exemplu, *Requiemul* Annei Ahmatova, scris de ea între 1935 și 1940, rescris constant până în 1961, la început fără intenție politică, dar intrat în conștiința publică drept un extraordinar poem al rezistenței în fața terorii publice (în speță a Marii Terori staliniste), și nu doar a morții individuale; un recviem nu după moartea unei persoane, așadar – ci după moartea întregii Rusii[4]. Dacă e adevărat ce spune Max Weber, că o națiune e o comunitate de memorie și de sentiment, atunci poetul e partea verbală a acestei comunități. El poate, prin natura meseriei lui, să dea acestei comunități de memorie o voce, să îi dea și o extensie verbală. Cuvintele lui pot construi un patrimoniu comun de memorie și de sentiment. E irelevant dacă el numește asta poezie sau civism: e tot ce ar putea face mai bun cu cuvintele, oricum. Și tocmai asta îl face periculos în ochii politicianului: faptul că articulează o narațiune despre acest patrimoniu comun – asupra căruia politicianul are nevoie să aibă control deplin. Și tocmai de aceea unele autorități politice decid eliminarea omului care scrie.

În anii de când fac parte din PEN România am văzut multe astfel de cazuri în care o autoritate supra-umană decide împotriva omului. În care guverne sau teocrații decid că un om trebuie eliminat pentru ceea ce a scris într-un articol sau într-o carte. Primul caz cutremurător (în experiența mea privitoare la PEN România) a fost cel al poetului palestinian Ashraf Fayadh: în august 2013, un bărbat cu care se certase într-o cafenea din Abha, un orășel din sudul Arabiei Saudite, îl denunțase pentru că în 2011 ar fi proferat insulte la adresa religiei musulmane – la care se adăugase apoi acuza că ar fi întreținut „relații imorale cu femei ale căror fotografii le deținea în telefon". La proces, martorii din cafenea negaseră că l-ar fi auzit

pe Fayadh făcând asta; cât despre „relațiile imorale", era vorba despre o fotografie alături de o femeie la o expoziție în Jeddah (evident, atât Fayadh, cât și femeia erau îmbrăcați). Iar cartea de poezie a lui Fayadh, *Instrucțiuni interioare*, nu era câtuși de puțin polemică la adresa Islamului - conținea poeme de dragoste. În pofida tuturor probelor care-i demonstrau nevinovăția, Fayadh a fost condamnat la moarte în 2014. Tatăl lui, aflând sentința, a făcut un atac cerebral și a murit; lui Fayadh i-a fost interzis să participe la înmormântare. Fayadh a scris, după o vreme, un poem în care vorbește despre moartea tatălui său:

> „L-am văzut pe tata ultima dată printr-o sticlă groasă / după care a plecat, pentru totdeauna. / Din cauza mea, s-o zicem. / Să zicem că din cauză că nu putea suporta gândul / că aș muri înaintea lui. / Tata a plecat și a lăsat moartea să mă asedieze / fără ca ea să mă mai sperie suficient. / De ce ne sperie de moarte moartea?"

Cazul încă se judeca în 2016. Autoritățile saudite nu se gândiseră nici o clipă că acest tânăr scriitor palestinian aflat în refugiu, fără prea multe conexiuni politice sau instituționale, din care voiau să scoată un exemplu pentru eventualii scriitori saudiți cu intenții protestatare, putea cataliza reacția unor instituții internaționale cu mare vizibilitate precum PEN International (44 din cele 150 de centre PEN, printre care și PEN România, condus de Magda Cârneci, urmau să protesteze și să construiască evenimente prin care să ceară eliberarea lui Fayadh[3]), Freedom House, Human Rights Watch, Amnesty International etc. În cele din urmă, sub presiunea organismelor internaționale, pedeapsa cu moartea a fost revocată - și comutată la opt ani de închisoare. Cărora Fayadh, al cărui caz a fost permanent monitorizat de toate aceste instituții, le-a supraviețuit - și a ieșit din închisoare într-o stare de sănătate bună.

Cazul lui Fayadh, primul la care am asistat dinăuntrul PEN România (Magda Cârneci a construit atunci, la Club A, un eveniment realmente impresionant în sprijinul lui Fayadh, cu participarea a zeci de scriitori români din toate generațiile), mi-a arătat fără dubiu că, așa fragile cum par, cuvintele contează. Fac adesea diferența dintre viață și moarte. Dintre libertate și captivitate. Și e datoria noastră, celor din lumi libere, să le folosim – pentru a deveni vocile celor captivi. Altfel, suntem noi înșine captivi.

Venind acum la cele mai recente cazuri în care PEN International (împreună cu numeroase centre PEN, printre care și PEN România) a fost implicat, cazurile în care a fost nevoie cel mai frecvent de intervenția PEN au avut drept obiect scriitori și jurnaliști turci - cel mai adesea, de etnie kurdă. La începutul anului, poetei Meral Șimșek i s-a ridicat dreptul de a călători și a fost judecată pentru că, într-o antologie intitulată *Kurdistan +100*, publicase un text în care-și imagina cum va arăta o țară pe care s-o poată numi „a ei" în 2046; respectivul text constituia, în ochii autorităților turce, proba apartenenței lui Meral Șimșek la o organizație teroristă – acuzație pentru care procurorul de caz cerea 15 ani de închisoare. PEN International, în cadrul căruia există o secțiune numită *Action for Turkey* (din care PEN România face parte), a organizat un amplu protest internațional; în cele din urmă, acuzațiile împotriva lui Meral Șimșek au fost retrase.

La sfârșitul lui noiembrie 2022, a fost eliberat din închisoare poetul și jurnalistul turc de etnie kurdă Nedim Türfent – a cărui culpă fusese munca în redacția organismului de presă kurd DIHA, acum închis; capul de acuzare cel mai important îl constituia un articol intitulat *Acum veți vedea puterea turcilor*, în care prezenta critic comportamentul poliției și al autorităților turce. Türfent fusese condamnat în 2018 la 8 ani și 9 luni de închisoare pentru această vină; în urma protestelor PEN International și ale altor instituții internaționale, a fost eliberat după patru ani, la sfârșitul lui noiembrie 2022.

În fine, de la Congresul Centenar din 2021, noul președinte al PEN International este Burhan Sönmez; tradus în peste 40 de limbi, Sönmez este și un activist pentru drepturile omului – încă din anii 1980, din studenție, a fost arestat și maltratat în centrul de tortură turc de la Gayrettepe fiindcă organizase proteste pentru drepturile omului în vremuri de lege marțială. Devenit avocat specializat în cazuri privind încălcarea drepturilor omului în Turcia, a fost forțat să se exileze în Marea Britanie. Dat fiind că știe pe propria lui piele ce înseamnă detenția și tortura, Sönmez e implicat cât se poate de personal în încercările de salvare din detenție sau de la condamnări abuzive ale scriitorilor și jurnaliștilor care, precum în cazurile Rushdie sau Șimșek sau Türfent (sau Sönmez însuși), au iritat prin textele lor autorități supra-umane – care au decis eliminarea fizică a omului care scrie.

După cum se vede, PEN International, împreună cu toată rețeaua de centre PEN din lume, este nu doar cea mai veche organizație internațională a scriitorilor - dar și una de o eficiență concretă, de a cărei voce se tem până și regimuri iliberale sau dictatoriale. În 1921, PEN International lua naștere ca o reacție post-traumatică a conștiinței scriitorilor la războiul mondial abia încheiat: era necesară o organizație a scriitorilor care să apere deopotrivă libertatea de gândire și patrimoniul artistic al umanității, care să asigure circulația liberă a gândirii între națiuni, din convingerea că gândirea disipă în mod natural ura între popoare – cum admirabil și întrucâtva naiv spune Carta PEN. În 12 iulie 1922, atunci când e atestată pentru prima dată existența unui centru PEN român într-o scrisoare a diplomatului Marcu Beza, rolul lui era același: asigurarea libertății de gândire și a circulației gândirii ca mod de a construi o umanitate unificată, în interiorul căreia războaiele să nu mai găsească tensiunea distructivă care să le alimenteze. PEN

e libertatea scrisului devenită instituție. Aslı Erdoğan, ea însăși victimă a aceluiași regim autoritarist turc, spune undeva: „libertatea e un cuvânt care refuză să tacă”[6]. Ei bine, PEN e suma cuvintelor care refuză să tacă - și care, astfel, salvează în modul cel mai concret oamenii de la moarte. E adevărul ilustrat fără rest de primul secol de existență al PEN International și al PEN România. Și, cum știm de la Camus că adevărul e ceea ce continuă[7], rămâne să sperăm că PEN (cu toate centrele lui) va ilustra acest adevăr și în al doilea secol de existență.

La un secol de la fondarea lor, PEN România și PEN International nu pot decât să admită, odată cu toți cetățenii planetei, că modul lui Joyce de a înțelege istoria ca pe un coșmar din care nu reușim să ne trezim e mai mult decât o metaforă literară. Nu ne aflăm, ca acum o sută de ani, la capătul unui război mondial – ci asistăm la un război care poate fi declanșatorul unui al treilea, de o amploare și de o forță distructivă care ar putea fi fatale umanității în întregimea ei. Istoria e un coșmar din care nu ne trezim – și nici nu învățăm. A fi activ într-un centru PEN implică, în deceniile pe care le traversăm, o responsabilitate dificilă – statutul PEN prevede apărarea valorilor democrației, cu precădere a libertății de expresie; iar democrațiile liberale de după 2000 cunosc o resurgență tot mai acută a extremismelor, a ultra-naționalismelor, a fundamentalismelor. Cu fiecare tur de scrutin, partidele construite pe astfel de platforme ideologice capătă o pondere tot mai însemnată în arhitectura politică și instituțională a statelor din lumea liberă. Efectele sunt, la rândul lor, tot mai acute - Brexitul, de exemplu, e un efect direct al unui astfel de izolaționism. Ascensiunea partidelor neonaziste în Germania și Austria, un altul. Naționalismul radical și tot mai deschis șovin al Frontului Național în Franța, un altul. Și așa mai departe. În plus, statele asumat iliberale și autoritariste, când nu fățiș totalitare, au un comportament tot mai agresiv, cu încălcări din ce în ce mai atroce ale drepturilor și libertăților. Din Turcia în Iran, din Rusia în Belarus, veștile privind scriitori și jurnaliști întemnițați sau condamnați la moarte sunt tot mai frecvente. Și alte evenimente la fel de întunecate, venite dintr-o versiune a istoriei pe care o credeam închisă de multe decenii, dar al cărei spirit primitiv și distrugător evadează sub ochii noștri din cărțile de istorie pentru a se ilustra tot mai prezent și mai nociv în jurnalele de știri, în ziare, în site-urile care ne reflectă prezentul. Istoria întunecată a secolului 20 pare uneori a renaște sub ochii noștri.

În pofida istoriei anti-umane a ultimului secol, centrele PEN nu au abdicat de la misiunea lor umanistă, nu și-au pierdut încrederea în valorile umane – și în uman în genere. Am văzut mai sus exemple concrete în care cuvintele scriitorilor au putut determina dictatori să retragă condamnări la moarte sau să elibereze deținuți politici. Cuvintele pot fi, folosite așa cum trebuie, mai puternice decât totalitarismele. Atunci când i s-a cerut să scrie împotriva lui Hitler, Stefan Zweig a ales să scrie o monografie despre Erasmus din Rotterdam[8], spre uimirea și chiar iritarea comanditarilor. Puțini au înțeles de la bun început că ce făcea Zweig era, de fapt, o monografie-manifest despre spiritul european, pe care Erasmus îl ilustra fără rest, într-o epocă de un anti-europenism turbat și sângeros. Cartea lui Zweig, până la urmă, și-a găsit publicul – ba, într-o anumită măsură, chiar și-a inventat publicul: fiindcă Europa a trebuit reinventată după ce distrugerea lui Hitler a încetat. Cartea lui Tony Judt despre reinventarea Europei după 1945, *Postwar*, cu cele peste 1.300 de pagini compacte de revizitare a istoriei recente a continentului[9], este cel mai impresionant manifest pro-Europa pe care-l cunosc. Un scriitor trebuie să facă ce a făcut Zweig: să răspundă, cu armele pe care le consideră cele mai eficiente, împotriva răului. Chiar dacă cei din jur nu vor înțelege de la bun început ceea ce vrea să spună & să facă.

Asta cred că e lecția cea mai importantă învățată de PEN în ultimul secol: cuvintele contează. Fragile și imateriale, sunt uneori mai puternice decât dictatorii. Lipsite de orice forță fizică, pot intimida imperii. Așa cum spunea Salman Rushdie la Congresul Centenar al PEN International de anul trecut, politicianul simte în mod natural în scriitor un inamic - fiindcă amândoi încearcă să controleze narațiunea. Și, fiindcă scriitorul se pricepe totuși la cuvinte mai bine decât politicianul, cuvintele noastre ies cel mai adesea învingătoare. Adevărul lor prevalează asupra adevărului dictatorilor. Fiindcă adevărul cuvintelor noastre vorbește despre libertate – pe când adevărul cuvintelor dictatorilor vorbește despre frică.

Exact acesta e rolul fundamental al centrelor PEN: cel de a apăra viețile amenințate pe nedrept de regimuri politice opresive. PEN România a făcut-o, în ultima vreme, mai ales prin sprijinul acordat scriitorilor din Ucraina și celor din Turcia. Dar a fost alături de scriitori și jurnaliști din Belarus, din Myanmar, din Iran, din multe alte zone ale lumii în care politicul amenință libertatea și viața. Aceasta va fi misiunea esențială a PEN România și în anii care urmează: ne vom folosi cuvintele noastre de scriitori dintr-o lume liberă pentru a da voce celor din lumi în care libertatea e lichidată. Este crezul cu care PEN a străbătut un secol de istorie violentă, salvând adesea de la moarte oameni condamnați de regimuri ale minciunii.

După cum am amintit mai sus, Rushdie a spus la masa rotundă de după conferința lui de la Congresul Centenar că scriitorii sunt o formă de concurență pentru guverne fiindcă și ei, exact la fel ca guvernele, sunt cei care încearcă să își impună propria poveste asupra lumii. Asta e ceea ce face scriitorul periculos în ochii guvernelor - și tot asta e calitatea pe care scriitorul trebuie să caute să nu o piardă niciodată: aceea de a-și spune povestea așa cum vrea el, în deplină libertate de concepție și de imaginație. Este rolul PEN de a apăra

exact această libertate, fără de care narațiunile despre lume pur și simplu nu pot fi spuse. Este exact și felul în care își înțelege și PEN România misiunea: aceea de a apăra libertatea scriitorului de a regândi lumea, de a o re-imagina acum, când suntem în miezul unei triple revoluții: tehnologice (intrăm din Galaxia Gutenberg în Galaxia Zuckerberg), climatice (am păşit hotărât în Antropocen, era geologică a unei planete desfigurate de om; am pus Pământul în situația de a se lupta pentru supraviețuire) și politice (democrația liberală, cea mai de succes idee politică a speciei, e ea însăși în plină luptă pentru supraviețuire).

Acknowledgement: This work was supported by a grant of the Romanian Ministry of Education and Research, CNCS/CCCDI - UEFISCDI, project number PN-III-P3-3.6-H2020-2020-0160, contract no. 55/2021.

Note:

1. Salman Rushdie, *Languages of Truth: Essays 2003-2020* (London: Jonathan Cape, 2021), 224.
2. Rushdie, *Languages of Truth*, 230.
3. „Sir Salman Rushdie attack suspect 'only read two pages' of Satanic Verses", BBC, 18 august 2022. Disponibil aici: https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-62588666
4. E relevant faptul că Anne Applebaum a ales începutul *Recviem*-ului Annei Ahmatova drept motto al monumentalei ei cărți despre Gulag. V. Anne Applebaum, *Gulagul. O istorie* (București: Humanitas, 2011).
5. Magda Cârneci, președintă a PEN România în 2016, și Caius Dobrescu, vicepreședinte, s-au îngrijit atunci de publicarea unui grupaj dedicat lui Ashraf Fayadh în *Observator cultural*, cuprinzând câte un articol semnat de fiecare dintre ei, precum și o selecție din volumul lui de poezie, în traducerea Ioanei Ieronim. V. Magda Cârneci, „Condamnare pentru Poezie!", *Observator cultural*, 22 ianuarie 2016; Caius Dobrescu, „Pentru viaţa lui Ashraf Fayadh, un apatrid devenit cetăţean al lumii", *Observator cultural*, 22 ianuarie 2016; „Poemele incriminate ale lui Ashraf Fayadh", traducere de Ioana Ieronim, *Observator cultural*, 22 ianuarie 2016 (după traducerea în engleză de către Mona Kareem a poemelor incriminate).
6. Aslı Erdoğan, „Un cuvânt care refuză să tacă", în Aslı Erdoğan, *Acum nici tăcerea nu-ți mai aparține* (Iași: Polirom, 2018), 47-51.
7. „Et j'appelle vérité tout ce qui continue". Albert Camus, „Noces", în *Œuvres complètes*, vol. 1 (Paris: Bibliothèque de la Pléiade, 2006), p. 129.
8. Stefan Zweig, *Erasmus* (Iași: Polirom, 2021).
9. Tony Judt, *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945* (București: Litera, 2019).

Bibliography:

Applebaum, Anne. *Gulagul. O istorie* [Gulag. A History]. Bucharest: Humanitas, 2011.
Camus, Albert. *Œuvres complètes*, vol. 1. Paris: Bibliothèque de la Pléiade, 2006.
Cârneci, Magda. "Condamnare pentru Poezie!" [Conviction for Poetry!]. *Observator cultural*, January 22, 2016.
Dobrescu, Caius. "Pentru viaţa lui Ashraf Fayadh, un apatrid devenit cetăţean al lumii" [For the Life of Ashraf Fayadh, a Stateless Citizen become Citizen of the World]. *Observator cultural*, January 22, 2016.
Erdoğan, Aslı. *Acum nici tăcerea nu-ți mai aparține* [Even Silence Is No Longer Yours]. Iași: Polirom, 2018.
Fayadh, Ashraf. "Poemele incriminate ale lui Ashraf Fayadh" [Ashraf Fayadh's Incriminated Poems]. *Observator cultural*, January 22, 2016.
Judt, Tony. *Epoca postbelică. O istorie a Europei de după 1945* [Postwar: A History of Europe Since 1945]. Bucharest: Litera, 2019.
Rushdie, Salman. *Languages of Truth. Essays 2003-2020*. London: Jonathan Cape, 2021.
"Sir Salman Rushdie attack suspect 'only read two pages' of Satanic Verses." *BBC*, August 18, 2022. https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-62588666.
Zweig, Stefan. *Erasmus*. Iași: Polirom, 2021.